

Pacht en economische ontwikkeling

De Vries en Van der Woude hebben een overzicht gepubliceerd van de economische ontwikkeling van Nederland tussen 1500 en 1815.⁵⁸⁷ In dit stimulerende werk beargumenteren zij dat er tussen 1580 en 1630 in Nederland een uniek proces van economische groei plaats vond dat leidde tot een blijvend hoger niveau van de productiviteit van de economie en de welvaart van de bevolking. De auteurs zien dit proces als het eerste voorbeeld van wat ‘moderne economische groei’ genoemd wordt. Deze groei van productie en productiviteit was niet, zoals de achttiende eeuwse Engelse groei, gebaseerd op ijzer en steenkool, waterkracht en textiel, koloniale handel en een gecentraliseerde staat met koloniale bezittingen. De Nederlandse groei was gebaseerd op een goed geschoolde bevolking, houten machines, precisie-instrumenten, wind, bakstenen, turf, internationale handel, inpolderen van vruchtbare kleigronden en een gedecentraliseerde geürbaniseerde burgerlijke elite. En een toenemende hoeveelheid steenkool.

Na 1580 vond in deze economie decennialang een proces plaats waarbij ecologische, sociale, politieke, economische en technologische ontwikkelingen dusdanig op elkaar inwerkten dat bevolkingsgroei en ondernemerschap in combinatie met calculerend economisch handelen leidden tot investeringen, technologische veranderingen en een toename van de productiviteit die zich vertaalde in hogere lonen, winsten en pachten en een relatief uitgebreid systeem van sociale voorzieningen. Een van de duidelijkste kenmerken van de welvaart van de Zeven Provinciën was dat na 1580 jaren met een hoge graanprijs in tegenstelling tot in de rest van Europa niet systematisch samenvielen met jaren met een hoge sterfte.⁵⁸⁸ Na 1620 verliepen de ontwikkelingen wat geleidelijker, maar pas na 1660 kan worden gesproken van stagnatie of zelfs, in veel sectoren, van verval. Maar ook toen bleven de productiviteit en het inkomen per hoofd van de bevolking in Nederland internationaal gezien hoog: tot het einde van de achttiende eeuw waren de reële lonen in Nederland de hoogste van Europa. Dit moet worden gezien als een van de blijvende prestaties van de voorafgaande periode van groei.⁵⁸⁹

⁵⁸⁷ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*.

⁵⁸⁸ Van Deursen herinnert ons eraan dat het voor de ‘kleine luiden’ nog steeds erg moeilijk was om de touwtjes aan elkaar te knopen. Van Deursen, *Het kopergeld van de gouden eeuw*, 13–82.

⁵⁸⁹ Voor een genuanceerde kritiek op deze studie: Van Zanden, ‘The revolt of the early modernists’.

Een van de belangrijkste sectoren van de Nederlandse economie was de landbouw.⁵⁹⁰ Deze was met 40% van de beroepsbevolking de grootste sector van de economie en in de kustprovincies was het, tot 1660, ook een kapitaalintensieve, productieve en bij tijden zeer winstgevende tak van de economie, waarin grote investeringen plaatsvonden. Het meest spectaculaire voorbeeld van deze investeringen is uiteraard de inpoldering van de grote meren van Noord-Holland tussen 1580 en 1635 en de indijking van 60.000 hectare grond in Zeeland in ruwweg dezelfde periode. Maar de hele zestiende eeuw was in de landbouw op microniveau al aantoonbaar sprake van duidelijk investerings- en vernieuwingsgedrag, variërend van het aanleggen van melkkamers en het vervangen van houten muren door stenen muren tot het uitgraven van greppels en een toename van goederen zoals boten, wagens, windmolens en huishoudelijke artikelen.⁵⁹¹ Na ongeveer 1660 zijn er in toenemende mate tekenen van stagnatie, verminderde welvaart en in de landbouw zelfs van crisis. De Vries en Van der Woude stellen dat er in deze periode sprake moet zijn geweest van een zeer scherpe daling van het pachtinkomen van de landeigenaren.⁵⁹² Omdat de kosten van de landbouw toenamen – met name de belastingen stegen – terwijl de opbrengstprijzen enigszins daalden was er sprake van een sterke druk op de inkomens in de landbouw en vooral op het inkomen van de landeigenaren en de vele gast- en weeshuizen. In Holland blijken de gasthuizen hun landen te gelde te maken en te gaan investeren in staatsobligaties, terwijl er in het huidige Noord-Holland duidelijke tekenen waren van een extensivering van de landbouw die soms zover ging dat er landen werden verlaten.

De belangrijkste variabele die door De Vries en Van der Woude wordt gebruikt om hun analyse van de ontwikkelingen in de landbouw te staven is de pachtprijs. De auteurs stellen dat de toename van de pachtprijzen na 1500 en zeker de toename na 1570 er duidelijk op wijst dat de productie en de productiviteit van de landbouw steeg. Na 1660 was echter – althans in Holland – sprake van een sterke daling van het niveau van de pachtprijzen. Omdat de auteurs er van uit gaan dat de stijging vóór dit jaar een indicatie is van een toenemende productie en productiviteit zou gesteld kunnen worden dat een afname van de pachten duidt op een daling van de productiviteit, in het bijzonder omdat de pachten veel sterker daalden dan de agrarische prijzen. De Vries en Van der Woude stellen echter dat juist de toenemende belastingen tot deze daling van het pachtniveau leidden, zodat de daling geen indicatie is van een dalende productiviteit maar van een druk op het inkomen van de agrariërs.

Helaas zijn de stimulerende ideeën van De Vries en Van der Woude gebaseerd op slechts een beperkte hoeveelheid harde gegevens. Wat betreft de ont-

⁵⁹⁰ De Vries, *The Dutch rural economy* en De Vries, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden'.

⁵⁹¹ Hierover: De Vries, 'Peasant demand patterns'.

⁵⁹² De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 613-614.

wikkeling van een belangrijke variabele (in hun ogen zelfs de belangrijkste variabele), de landpacht, baseren ze zich op zeer beperkte en ten dele onjuiste gegevens. Tot 1650 staven zij hun verhaal slechts met enkele toevallige gegevens over de pacht van een paar boerderijen in Friesland en op de studie van Kuys en Schoenmakers over de pachtprizen in Holland.⁵⁹³ Uit het werk van Kuys en Schoenmakers nemen zij echter juist de reeks van de gemiddelde pachtprizen, een reeks die, zoals wij hierboven hebben gezien, een grote systematische afwijking vertoont en als onbetrouwbaar terzijde moet worden gelegd. Omdat de ontwikkeling van de pachtprizen volgens De Vries en Van der Woude maatgevend is voor de ontwikkeling van de productiviteit brengt dit met zich mee dat ook hun schatting van de productiviteit een systematische afwijking vertoont, en wel naar boven. Volgens De Vries en Van der Woude verveertienvoudigde het pachtniveau in Holland tussen 1500 en 1650. Na 1580 kende de stijging van de pachtprizen een hoger tempo dan de stijging van de prijzen van agrarische producten, een tempoverschil dat volgens hen eigenlijk alleen verklaard kan worden door een sterke stijging van de productie per hectare. We hebben al gezien dat een vertienvoudiging van de pachtprizen in Holland een acceptabeler schatting is, terwijl met name tussen 1580 en 1620 de pachtprizen buiten Holland en Zeeland minder snel lijken te zijn gestegen dan in Holland en Zeeland.

Op basis van de onjuist berekende verveertienvoudiging en de, zoals we al gezien hebben, onjuiste aanname dat de ontwikkeling van de pachten in Holland indicatief was voor de pachtontwikkeling in de rest van de kuststreken berekenen De Vries en Van der Woude een groei van de productie van de landbouw van 150%. Zij geven overigens toe dat deze schatting niet al te nauwkeurig kan zijn.⁵⁹⁴ Gezien de onjuistheden in de uitgangspunten kan gesteld worden dat De Vries en Van der Woude met hun opmerking over de onnauwkeurigheid van de schatting de spijker op de kop hebben geslagen. Voor zover de in deze studie gepresenteerde gegevens nieuw licht werpen op de ontwikkeling van de productie wijzen ze er op dat de schatting van De Vries en Van der Woude aan de hoge kant is. De Vries en Van der Woude stellen wat betreft het gebruik van hun beperkte set van pachtgegevens die vrijwel compleet op Hollandse gegevens gebaseerd is dat 'er ... geen redenen (zijn) om aan te nemen dat de ontwikkeling van de pachtprizen in Zeeland of Groningen een fundamenteel verschillend patroon had'.⁵⁹⁵ In het bovenstaande is echter al aangetoond dat deze regionale verschillen wel degelijk aanwezig waren, zowel wat betreft de ontwikkelingen in niveau als het tijdstip waarop trendbreuken in de richting van de pachtontwikke-

⁵⁹³ Idem, 613–614; Kuys en Schoenmakers, *Landpachten in Holland*. Zie ook De Vries, 'Landbouw in de Noordelijke Nederlanden', 41.

⁵⁹⁴ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 282.

⁵⁹⁵ Kuys en Schoenmakers, 'Landpachten in Holland' 55–58, De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 253.

ling plaats vonden. Gerekend over de eeuwen konden pachten in het ene gebied twee of drie keer zo veel stijgen als in het andere gebied.

Ook voor de periode na 1650 kan het datamateriaal van De Vries en Van der Woude op zijn hoogst indicatief worden genoemd. Op de keper beschouwd baseren ze hun verreikende uitspraken over de ontwikkeling van de landbouw na 1660 en de (oorzaken van) de daling van het pachtinkomen, voor zover het de pachten betreft, op een index die is geconstrueerd door zeven verschillende pachtreesjes die ieder voor zich op slechts enkele hectares zijn gebaseerd aan elkaar te koppelen. Deze index laat tussen 1660 en 1693 een daling van bijna 50% zien.⁵⁹⁶ Voorzichtigheidshalve wijzen de auteurs er op dat de pachtontwikkelingen buiten de regio waar deze percelen gelegen waren – ruwweg het gebied benoorden Amsterdam – minder desastreus geweest kunnen zijn. Bovendien geven de auteurs aan dat in dezelfde periode de belastingen sterk stegen.⁵⁹⁷ Desondanks gebruiken ze deze gegevens om het idee te verdedigen dat de pachtinkomens en de winstgevendheid van de landbouw na 1663 een enorme daling doormaakten en dat in ieder geval de landbouw in Holland in een regelrechte crisis terecht kwam, waarbij zelfs sprake was van het verlaten van landen.⁵⁹⁸ We hebben in het bovenstaande al gezien dat de daling in de Beemster en Zeeland aanzienlijk was maar een andere periodisering had en ook beduidend minder groot was. De pachten van het Kampereiland stegen zelfs in deze periode. In Friesland zien we na ongeveer 1660 een duidelijke maar geringe stijging van het pachtniveau, terwijl na 1695 alle drie de reeksen die voor Friesland beschikbaar zijn een duidelijke en permanente stijging laten zien.

Naast informatie over de pachtontwikkeling staven ze hun mening ook met informatie over de andere kosten van de landbouw. Deze informatie is van duidelijk betere kwaliteit maar desondanks toch voornamelijk beperkt tot de belastingdruk op de landbouw, uitgedrukt in hoeveelheden kaas en boter. Deze druk steeg met name na 1670 aanzienlijk (althans in het Noorderkwartier van Holland), maar informatie op bedrijfsniveau is helaas afwezig. Hetzelfde geldt voor informatie met betrekking tot de productiegroei. De Vries en Van der Woude gebruiken voor de zestiende en zeventiende eeuw nogal wat gegevens die er indirect op wijzen dat deze groei redelijk hoog moet zijn geweest. Maar de verhouding tussen deze informatie en de groei van de productie is verre van duidelijk. De auteurs moeten er genoeg mee nemen te stellen dat ‘de indirecte en locale gegevens .. overtuigend genoeg zijn om er zeker van te zijn dat de toename van de productie hoog was’.⁵⁹⁹ Een uitspraak die overigens zonder meer

⁵⁹⁶ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 615.

⁵⁹⁷ Ibidem, 614.

⁵⁹⁸ Meihuizen dateert dit verlaten van landen echter pas in de jaren veertig van de achttiende eeuw, na de veepest en belastingverhogingen. Meihuizen en Kuperus (red.), ‘Het shultregister van Jacob Koorn’.

⁵⁹⁹ De Vries en Van der Woude, *Nederland 1500-1815*, 253.

wordt onderbouwd door de in het bovenstaande al besproken ontwikkeling van de pachtinkomsten van de boterwaag van Leeuwarden tussen 1524 en 1617.

Samenvattend: De Vries en Van der Woude betogen dat er na 1500 binnen de Hollandse landbouw een moderniseringsproces plaatsvond en dat tussen 1570 en 1650 de productie en de productiviteit toenamen, terwijl de periode na ruwweg 1660 werd gekenmerkt door crisis en stagnatie en wellicht zelfs een daling van de productiviteit van de landbouw. Een van de belangrijkste schragende elementen van hun betoog is de ontwikkeling van de pachtprijzen. De gegevens die zij over deze ontwikkelingen presenteren zijn echter onjuist berekend en slechts op lokale omstandigheden van toepassing. Er waren ook in de kuststreken aanzienlijke regionale verschillen in zowel de hoogte van de pacht als de lange termijn ontwikkeling. Het meest opvallende verschil is het hoge niveau van de pachten in Holland en Zeeland, de buitengewone toename van de pachten in ditzelfde gebied na ruwweg 1590 en de even spectaculaire daling na 1660/1670. Daarnaast valt in het oog dat de Friese pachten, die eerst relatief laag waren en na 1580 sterk achterbleven bij de pachten in het westen van het land, na 1660 minder daalden en uiteindelijk zelfs boven het Hollandse niveau uitkwamen. Na 1695 lijken de pachten in veel streken buiten Holland en Zeeland zelfs weer enigermate gestegen te zijn. De gelijkschakeling van de pachtontwikkelingen in de rest van het kustgebied met die in (delen van) Holland leidt in ieder geval tot een overschatting van de groei van de productie en de productiviteit van de landbouw van de kuststreken als geheel. Daarnaast geeft de ontwikkeling van de Friese pachten aan dat de economische ontwikkeling in althans de Friese (en Groningse) landbouw na 1660 voorspoediger (of, voor de periode tussen ruwweg 1675 en 1720: minder rampzalig) was dan in Holland.

Mijn persoonlijke indruk is dat De Vries en Van der Woude een goede schatting van de groei van de productie en de productiviteit hebben gemaakt, maar dat een groot gedeelte van deze groei niet zozeer veroorzaakt werd door productiviteitsverbetering van de goed gecultiveerde landen – en juist voor deze landen zijn veel pachtgegevens bewaard gebleven – maar vooral door het intensiever in cultuur brengen van marginale landen, die in ieder geval in de schattingen van de pacht die De Vries en Van der Woude hanteren nauwelijks meetelden. Gezien de aard van de kustlanden van Nederland betekent dit dat er in de periode waarin De Vries en Van der Woude de snelste groei localiseren – de jaren tussen 1580 en 1620 – sprake moet zijn geweest van een duidelijke verbetering van het waterbeheer, terwijl er ook sprake moet zijn geweest van een toename van de hoeveelheid menselijke en dierlijke arbeid die in de landbouw in de voorheen marginale gebieden werd aangewend.⁶⁰⁰ Voor Friesland kan ge-

⁶⁰⁰ Hoewel de grootschalige projecten zoals Het Bildt en De Beemster uiteraard veel aandacht naar zich toe trekken is het beslist niet uitgesloten dat allerlei kleinschalige verbeteringen een even grote, zo niet grotere invloed hebben gehad. Ook kleine klimatologische veranderingen kunnen van groot belang zijn geweest. Een

steld worden dat althans de landbouw ook na 1720 groei moet hebben gekend. Na 1720 vond eerst een herstel van de productiviteit plaats, daarna bleef de productiviteit gelijk maar steeg de bevolking van het platteland en werd er meer arbeid gebruikt in de landbouw – wat uiteraard ook tot een toename van de productie en de grondproductiviteit leidde. Tekenend is de zeer sterke groei van de opbrengsten van de boterwaag te Sneek. Het is mogelijk dat deze productie- en productiviteitsstijging werd voorafgegaan door een daling van de productiviteit. Hoewel de pachten zich in het laatste kwart van de zeventiende eeuw niet florissant ontwikkelen is er echter absoluut geen sprake van een rampzalige daling zoals dat in Holland het geval was en na 1695 is er zelfs weer een lichte stijging. De daling van de productiviteit werd vermoedelijk grotendeels veroorzaakt door een aantal natuurlijke rampspoeden aan het begin van de achttiende eeuw.

In 1478 legateerde Hille van Swol een stuk 'nieuwland', in het middelseegebied, aan de voorloper van het Sint Anthonygasthuis. Op dit moment, 528 jaar later, staat deze boerderij van het Sint Anthonygasthuis op dit land, vlakbij Marssum.

groot deel van de kuststreken van Nederland was gedurende de winter uitermate nat of stond zelfs onder water. Wanneer we uitgaan van een groeiseizoen van vijf maanden dan kan een verlenging van dit seizoen met 2 weken ten gevolge van betere drainage op bedrijfsniveau – denk aan de vele windmolentjes in Friesland! – of iets drogere winters alleen al een productiestijging van 10% tot gevolg hebben gehad.